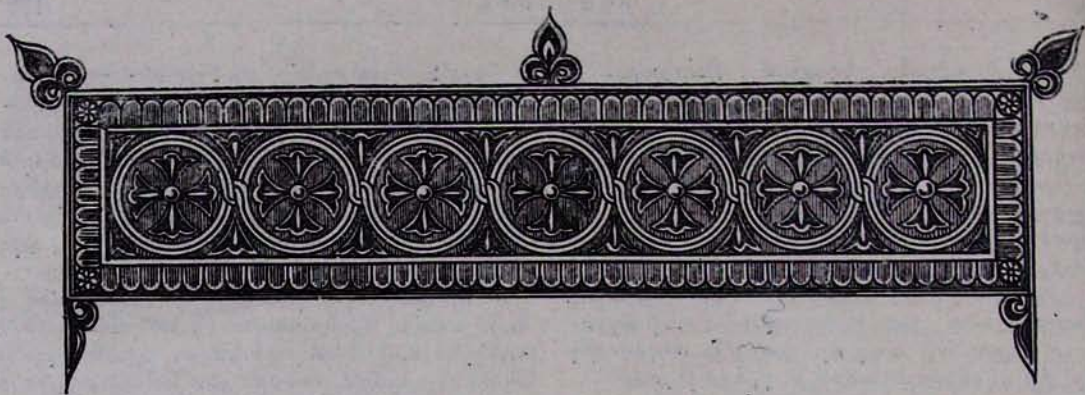

2. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎԱՆԻ ԱՊՐԻԼՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, թուրքական կառավարությունն իր հայաջինջ ծրագրի կենսագործումն առաջին հերթին սկսում է Վանի և էրզրումի նահանգներից, որոնք սահմանակից էին Ռուսաստանին և վերածվել էին պատերազմի թատերաբեմի։ Թուրքական եռապետության՝ Թալեաթի, էնվերի և Ջեմալի կարծիքով, ավելի դժվար էր Վանի նահանգի բնակչության կոտորածը, որովհետև նա ավելի լավ էր կազմակերպված և 380 000 բնակչությունից հայերի թիվը հասնում էր 198 000-ի։ Հետևաբար, կարիք էր զգացվում հմուտ ջարդարի նահանգապետի։ 1914 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի սկզբին պաշտոնի բարձրացումով, Վանի նահանգապետ Թահսին բեյը նշանակվում է էրզրումի նահանգապետ և նրա փոխարեն Վանի վիլայեթի նահանգապետ (վալի) է նշանակվում Վանին լավ ծանոթ և նույն նահանգի Բաշկալի մուլթախարիֆ Ջևդեթ բեյը, որ ստոր և դավադիր մարդ էր, մոտիկից կապված եռապետության անդամների հետ։ Ահա սրա վրա է դրվում Վանի նահանգի հայ բնակչությունը կոտորելու գործը։ Առհասարակ թուրքական պետական օրենքով հայերին բանակ էին վերցնում 25—35 տարեկան հասակում միայն, բայց պատերազմի սկզբին փոխվում է այդ օրենքը և զորահավաքի (սեֆերբերիկ) են ենթարկվում 18—45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ, որպեսզի դիմադրող չլինեն և

հեշտանար հայ բնակչության բնաջնջող կոտորածը։

Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վեց վիլայեթների մեջ Վասպուրական նահանգն իր աշխարհագրական դիրքով, իր պատմական դեպքերով բռնում էր առաջին տեղը։ Նա հայտնի է իր հսկա լեռներով ու լեռնաշղթաներով, լեռների բարձր գագաթներով, խոր ձորերով, անհամեմատ մեղմ կլիմայով, իրար հաջորդող դաշտերով ու հովիտներով, որոնք աջ ու ձախ ակոսում են Վանի վիլայեթի բնադարձակ տարածությունը։

Վան-Վասպուրականի նահանգը, մանավանդ նրա հյուսիսային մասը՝ Վանի սանջաքը, բնության մի զարդ է, որի նմանը չկա մի այլ տեղ։ Վանի սանջաքում է փոխվում Վանա լիճը, պատմական Տոսպա կամ Բզնունյաց ծովը, որ շքեղազարդ հարսի պես բազմել է Վասպուրական աշխարհում իր գեղածիծաղ ափերով ու կղզիներով։

Պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքը, ըստ մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ի, վարչականորեն բաժանված է եղել 15 նահանգների կամ աշխարհների, որոնցից մեկն էր Վասպուրականը, որ բոլոր նահանգներից ամենամեծն էր և բաժանվում էր 36 գավառի։ Վասպուրականը դարերի ընթացքում խոշոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի պատմության մեջ։

Հայ ժողովուրդը հիմնականում կենտրոնացած է եղել երեք գլխավոր կենտրոնական նահանգներում՝ Այրարատում, Տարոն-Տաւ-

րուրեւանում ու վասպուրականում: Առաջին երկու նահանգները կազմում էին պատմական Հայաստանի սիրտը, իսկ վերջինը, եւրոորդը, նրա պատմանդանն էր: Այս երեք մեծ նահանգներում է ստեղծվել հայ ժողովրդի մշակույթը, կազմակերպվել են նրա պետական և մշակութային կենտրոնները: Ճիշտ է, Սյունիքը, Գուգարքը և Բարձր Հայքը նույնպես կարևոր դեր են խաղացել և նույնիսկ այս կամ այն դարաշրջանում ազդեցություն են ունեցել հայ ժողովրդի պատմության վրա, բայց իրականում ներկայացրել են տարբեր աշխարհներ, իրենց շահերով ու ձգտումներով և աշխարհագրական դիրքով: Վերը նշված նահանգները անտեսական շահերով քիչ էին կապված երկրի կենտրոնական նահանգների հետ: Վասպուրական նահանգը կամ աշխարհը Մեծ Հայքի 8-րդ նահանգն էր և ուներ 40-870 քառակուսի կիլոմետր տարածություն¹:

1514 թվականին օսմանյան թուրքերը Հայաստանի հետ միասին գրավում են նաև վան-Վասպուրական նահանգը և 1914 թվականի սեպտեմբեր ամսին, վանի վիլայեթի նահանգապետ Թահսին բեյը, կենտրոնից ուղեւորվելով, պաշտոնապես տոնում է վանի գրավման 400-ամյակը:

Վան-Վասպուրականի վիլայեթը բաժանվում է երկու սանջաքի՝ վանի և Հեքարիի: Առաջինը գրավում է վիլայեթի հյուսիսային և վերջինը՝ հարավային շրջանները և երկու սանջաքներն իրարից բաժանվում են Չուխի, Գարահյուսարի և Կորդղաց լեռներով ու լեռնաշղթաներով: Հեքարիի կենտրոնն էր Բաշկալին, հին Հաղամակերտը, ուր նստում էր սանջաքի կառավարիչ մութասարիֆը: Այստեղ հայերի թիվը քիչ էր, մեծ մասը կազմում էին քրդերն ու ասորիները, հայաբնակ էր մնացել Աղբակի գավառն իր Ս. Բարթողի մեծս վանքով: Այլ պատկեր ունի վանի սանջաքը: Այստեղ հայերն ազգաբնակչության մեջ կազմում էին ճնշող մեծամասնություն և իրենց ազատագրական շարժումներով հայ ժողովրդի պատմության մեջ խոշոր դեր են խաղացել:

Վանի սանջաքը բաժանվում էր հետևյալ կազանների (գավառների). 1) վան-Տոսպի, 2) Թիմարի, 3) Բերկիրի, 4) Արճեշի, 5) Ալջավազի, 6) Հայոց-Ձորի, 7) Գավաշի, 8) Կարճկանի, 9) Արճակի, 10) Սարայի, 11) Խոշարի, 12) Նորդուզի, 13) Շատախի, 14) Մոկսի և 15) Կարկառի: Հեքարիի սանջաքը բաժանվում էր հետևյալ կազանների (գավառների). 1) Աղբակի, 2) Զուլամբերի և

3) Գյավառի: Վանի վիլայեթն իր մեջ ընդգրկում էր համարյա Մեծ Հայքի, Վասպուրականի, Մոկքի և Կորճեքի նահանգները, 39 300 քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ², համարյա այնքան, որքան էր Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի տարածությունը:

Այսպիսով, եղեռնի նախօրյակին վանի վիլայեթը բաժանվում էր երկու սանջաքի և 12 կազանների (գավառների):

Ա-դոն իր «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914—1915 թվականներին» աշխատության մեջ ցույց է տալիս, որ վանի վիլայեթը 1914 թվականին ունեցել է 450 հայաբնակ գյուղ ու քաղաք, 19 222 հայ բնությանը և 121 337 շունչ հայ³, որն անշուշտ ճիշտ չէ: Այդ նույն թվականին վանի վիլայեթի հայերի թիվը պտտվում էր 185 000—200 000-ի սահմաններում:

Վերջին շրջանում Վասպուրականը դառնում է հայ ազատագրական շարժումների գլխավոր թատերաբեմը և հայ կրթության ու մշակույթի կենտրոնը:

Վասպուրական աշխարհը դարերի ընթացքում իր ծոցում ավելի շատ հայություն էր պահպանել, քան մյուս նահանգները և այնտեղ հայությունը դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի հատկություններն ու հոգեբանությունը նույնպես ավելի լավ է պահպանել, քան երկրի մյուս մարզերը: Վասպուրականի հայերն ավելի աչքի էին ընկնում ինքնավստահությամբ, ստեղծագործական տաղանդով, համառ աշխատասիրությամբ և պայքարով: Վանում են առաջին անգամ առաջանում և ձևավորվում «Միություն և առաջադիմություն» (1872), «Սև խաչ ընկերություն» (1878) և «Արմենական» (1885) քաղաքական կազմակերպությունները: Հայտնի էր վանի Պողոսյան և Ապողոսյան քաղաքական հոսանքների 40-ամյա պայքարը (1856—1896):

Տարիների ընթացքում Պոլսից Կիլիկիա, Փոքր Հայքից դեպի Մուշ ու Կարին տարերային ըմբոստության մասնակի պոռթկումներն ու բռնկումները գալիս ու կենտրոնանում են վանում և Խրիմյանի հայրենաշունչ հովանու տակ, 1850—1860-ական թվականներին, ծնունդ տալիս հայ ազատագրական շարժման ու ազգային վերածննդի: Վանի ու

² Ա-դո, «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914—1915 թվականներին», Երևան, 1917, էջ 11—30:

³ Նույն տեղում:

¹ Ս. Տ. Երեմյան, «Հայաստանը ըստ «Աշխարհաբոյց»-ի», Երևան, 1963, էջ 117:

սուցիչների մեծ մասը Վարազի հորիմյանի, ապա Մկրտիչ Փորթուգալյանի և Համբարձում Երամյանի աշակերտներն էին, որոնք Վանի Պողոսյան և Ապողոսյան պայքարի ընթացքում հետևում էին հորիմյանի՝ Ապողոսյանի ազատամիտ հոսանքին։ Հայ ազատագրական շարժման առաջին ամենամեծ ռազմիրան հանդիսանում էր հորիմյան Հայրիկն իր Վարազի դպրոցով, տպարանով ու ռեպրոդի Վասպուրական» ամսագրով, որի դեմ կատաղի պայքար էր մղում Պողոսյան հետադեմ հոսանքը։ Ահա այդ պայքարի հետևանքով Վասպուրականը, Վան կենտրոնով, ամբողջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը դառնում է հայ ազգային ազատագրական շարժման կենտրոնը Արևմտյան Հայաստանում։

Վան-Վասպուրականում 20-րդ դարի առաջին 15 տարիներին գործում էին քաղաքական երեք հոսանքներ՝ արմենական-ռամկավարներ, հնչակներ և դաշնակներ։ Ամենից շուտ գործի են սկսում արմենականները, սկսած 1885 թվականից և համարյա 20 տարի շարունակ միակ քաղաքական ուժեղ կազմակերպությունը հանդիսանալով Վան-Վասպուրականում։ Ծիշտ է, 1896 թվականի Վանի ինքնապաշտպանությունից հետո, այդ կուսակցությունը լուրջ հարված է ստանում նույն թվականին Ս. Բարթողիմեոս վանքի տակ, բայց և այնպես արմենականներն էին մնում Վանում որպես ազատագրական պայքարի կազմակերպողներ։ Հնչակյանները Վանում մեծ ուժ չեն ունենում և նրանց թիվը հարյուրի չի հասնում։ Դաշնակների գործունեությունը Վան-Վասպուրականում սկսում է 1904 թվականից, բայց ավելի է ուժեղանում 1908 թվականի Սահմանադրությունից հետո։

Էրզրումում հնչակներն ու դաշնակները իրենց գործունեության համար հող չեն գտնում։ Կարսը կորցնելուց հետո, էրզրում բերդաքաղաքը ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ դառնում է ամենախոցելի վայրը, դրա համար թուրքերը լուրջ ուշադրություն են դարձնում այդ նահանգի վրա, ուժեղացնում հսկողությունը, փակում ճանապարհները քաղաքական գործիչների առաջ, մանավանդ 1890 թվականից հետո։ Իսկ Մուշ-Սասունում հանգես եկող 1893—1894 թվականների հնչակյանների շարժումները և 1903—1904 թվականների դաշնակների Սասունում կազմակերպած ինքնապաշտպանական ապստամբությունները ճնշելուց հետո, կենտրոնական շրջանը մնում էր Վան-Վասպուրականը։ Տրապիզոնի, Սվազի (Սեբաստիայի), Խարբերդի և Դիարբեքի նահանգների մասին խոսք չէր կարող լինել, որովհետև շատ թույլ էին։

Վան քաղաքը հիմնադրվել է ուրարտական Սարգուրի Ա թագավորի ժամանակ (836—820), 834 թվականին, Վան-Տոսպ դաշտի արևմտյան մասում, լճափին, և ունի հիսուսանյ ընդթյուն, հրաշալի օդ ու ջուր։ Քաղաքը բաժանվում է երկու մասի՝ Այգեհստան և բուն քաղաք կամ քաղաքամեջ։ Վերջինս տարածվում է բերդի ստորոտում, շրջապատված հինավուրց պարիսպներով, նեղ, ծուռումուռ փողոցներով, հայ և թուրք խառն բնակչությամբ։

Այգեհստանը ձգվում է քաղաքի պարիսպներից դուրս, փռված այգիների մեջ, մոտ 8 քառակուսի կիլոմետր տարածության վրա, հարուստ բուսականությամբ, ծաղկազարդ ու ջրառատ բազմաթիվ փողոցներով ու գեղեցիկ շենքերով։

Այգեհստանը բաղկացած էր հետևյալ թաղամասերից. Հայկավաճեֆ, Ս. Հակոբ, Հայնկույսեբե, Նորաշեն, Արաբֆ, Կյուդար և Շամիրամ։ Այս թաղամասերից համարյա հայաբնակ էին Հանկույսեբը, Նորաշենը և Արաբբը. թուրքաբնակ էին Շամիրամի մեծ թաղը և Ս. Հակոբը, իսկ մյուսներն ունեին խառն բնակչություն։

Վան քաղաքը ապրիլյան գոյամարտից առաջ ունեցել է 7 500 տուն բնակիչ, որից 6 000 տունը Այգեհստանում էր, 1 500 տուն քաղաքամիջում։ Քաղաքամիջում հայերի թիվը կազմում էր 1 000 տուն, թուրքերինը՝ 500։ Այգեհստանում հայերն ունեին 3 500 տուն, թուրքերը՝ 2 500. ընդհանուր բնակչությունը թվով կազմում էր 52 500 շունչ, որից հայերը 31 500 հոգի, թուրքերը՝ 21 000։

Վանը 1914 թվականին ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանի ամենամեծ հայաշատ քաղաքն էր։

Վանի առևտուրն ու արհեստները համարյա գտնվում էին հայերի ձեռքը։ Վանի ոսկերչական ապրանքները գնում էին մինչև Պետերբուրգ, Փարիզ, Լոնդոն, Վաշինգտոն և այլ վայրեր։

1896 թվականի ինքնապաշտպանության հետևանքով, կառավարությունը ռազմական նպատակներով զորանոցներ է կառուցում Այգեհստանի շուրջը։ Հարավ-արևելյան կողմից շինում է Հաջի-Բեֆիրի, հյուսիս-արևելյան կողմից՝ Թափրակ-Վալեի զորանոցները, իսկ Զրմփ-Զրմփ մաղաբայի վրա էլ մի դիտարան, Այգեհստանի համարյա կենտրոնում՝ Համուլ աղայի զորանոցը (1904), որով հայերը փաստորեն առնվում են պաշարման մեջ և ապրիլյան հերոսամարտից առաջ Համուլ աղայի զորանոցը, որ համարյա դատարկ էր, գործ է լցվում։

**

Համաշխարհային առաջին պատերազմի հետևանքով, Արևմտյան Հայաստանի հայկերի գլխին կախվում է ահավոր մի եղևուն, որը վաղորոք ծրագրել ու գործադրում էր ոճրագործ թուրք կառավարությունը, օգտագործելով համաշխարհային պատերազմը, որ իրար վրեժն առնում էին եվրոպական պետությունները և որի երկու խմբավորումները թուրքիան մասնակցում է պատերազմին: Հայ ժողովուրդը հարկադրված նետվում է պատերազմի հորհրդանուտի մեջ:

Թուրքիան գնալով ենթարկվում է անիշխանության: գյուղից գյուղ ու քաղաքից քաղաք երթևեկելը դառնում է անհնար, սկզբում առանհատական, հետո զանգվածային կարգով ամբողջ նահանգում ծայր են առնում սպանություններ ու կոտորածներ, հատկապես ծայրամասային գավառներում: Թուրքական ավազակախմբերը նորից գործի են անցնում: Նրանց ամեն տեսակ գործողությունները հովանավորում էին կառավարությունը և նրա տեղական պաշտոնյաները: Հայ գյուղացիները լուռ կերպով ենթարկվում են խուզարկության, ծեծի, բռնության, թալանի ու սպանության: Թուրքերը Սարայի և Բաշկալեի գավառների հայ և ասորի գյուղերի բնակիչներին կոտորում ու տները այրում են: Այդ գործը կատարում են թաքուր աղասի Ահմեդ բեկն իր 160 ոստիկաններով և մազրիկից ցեղի պետ բուրգ Շարաֆ բեկն իր 150 համիդիներով: Այս ոճրագործները նույնիսկ չեն խնայում երեխաներին ու կանանց: 1914 թվականի նոյեմբեր—դեկտեմբեր ամիսներին կոտորված հայերի թիվը անցնում է 10 000-ից, վերը նշված գավառներում ոչ մի հայ ու ասորի գյուղ չի մնում կանգուն, իսկ բնակիչներից հազիվ ազատվում են մոտ 4 000 հոգի և ապաստան գտնում Վանի Այգեհստան թաղամասում: Նույն ժամանակից սկսվում է նաև բանակում եղած հայ զինվորների զանգվածային զինաթափումն ու կոտորածը:

Թիմարի շրջանի էրեբին գյուղի բնակչությունը զանգվածաբար կոտորվում ու գյուղն այրվում է. նույնը տեղի է ունենում Բաշբակ գյուղում: Դեկտեմբերի 5-ին թուրքերը քրդերի օգնությամբ ավերում են Գավաշ գավառի Բելա գյուղը: Դեկտեմբերի 6-ին կոիվներ են տեղի ունենում Աթանաևց գյուղում: Թուրքերը, հաշվի առնելով հայերի դիմադրության ուժեղացումը, հետ են քաշվում: 1915 թվականի հունվարի 30-ին, հայերին կոտորելու պատճառով, կոիվներ են տեղի ունենում Կարկառ գավառում: Հայ կովոդները, հաշվի առնելով իրենց ուժերի թուլությունը, գա-

վառի բնակչության հետ տեղափոխվում են մոտակա Մոկս և Գավաշ գավառները, իսկ քուրդերն ու թուրքերը ավերում ու կողոպտում են Կարկառը: Բիթլիսի նահանգի մեջ մտնող ներքին Կարկառի 7 գյուղեր թալանվում ու այրվում են, բնակչությունը ինքնապաշտպանության միջոցով մի կերպ ազատվում և ապաստան է գտնում Մոկսում, Գավաշում, մերկ ու անոթի: Այդ գոթախտների թիվը հասնում էր 1938 հոգու: Փետրվարի սկզբից ինքնապաշտպանական կոիվներ են սկսվում Ալշավազի գավառում, գյուղացի 0-հան Դարբինյանի գլխավորությամբ: Այդ գավառի ինքնապաշտպանական կոիվները վերջանում են փետրվարի 16-ին, կուսակալ Զեդեթ բեյն ստիպված տեղի է տալիս ու կնքում հաշտություն: Կովոդներից 60 հոգի անցնում են Թիմարի գավառը, որի ինքնապաշտպանական կոիվները տեղի են ունենում մարտի 2—13-ի ընթացքում, բայց շուտով նաբաթ գյուղում կնքվում է հաշտություն և ժամանակավորապես վերջ է տրվում հայերի կոտորածներին Թիմարում:

Վանի նահանգում մտավորականներին սկսում են ձերբակալել մարտին ու ապրիլի սկզբին, իսկ Պոլսում՝ ապրիլի 11/24-ին: Մտավորականության ձերբակալումով, թուրքերն աշխատում էին գլխատել ժողովրդին և թողնել առանց ղեկավարի, որպեսզի հեշտանար հայերի ընդհանուր կոտորածն ու տեղահանությունը:

Վանի նահանգապետ Զեդեթ բեյը, հետևելով կենտրոնական կառավարության հրահանգներին, աշխատում էր ամենից շուտ հաշիվը մաքրել Վանի նահանգի հայերի հետ, որովհետև ռուսներն այդ նահանգն ավելի շուտ կարող էին գրավել: Նա նահանգի 198 000 հայ բնակչության համար ստեղծել էր ծանր կացություն և ծրագրել էր 1915 թվականի ապրիլի 6-ին, 24 ժամվա ընթացքում կոտորել հայերին, անշուշտ առաջին հերթին քաղաքի բնակչությանը, որն ավելի կազմակերպված ու զինված էր:

Սարայի, Բաշկալեի, Ալաշկերտի հայերի կոտորածներն ու տեղահանությունները, Ալշավազի, Թիմարի շրջանների գյուղերի կողոպուտն ու հրկիզումը, Հայոց-Ձորի, Գավաշի և Կարկառի ընդհարումները բոլորն էլ ծրագրված էին թուրքական կառավարության և նրա տեղական պաշտոնյաների կողմից: Վասպուրականի հայության գլխին կախված էր ֆիզիկական բնաջնջման ահավոր վտանգը: Հակահայ եղևունը պատրաստ էր, որովհետև արդեն Վան-Վասպուրականում 10 000-ից ավելի հայ էր կոտորվել, 100-ից ավելի գյուղեր կողոպտվել, հրդեհվել և ավերվել էին, 15 000 մարդ դարձել էր փախչու-

տական, որոնց մեծ մասը ապաստան էր գտել Վանի Այգեստանում:

Վանի նոր կուսակալ Զեդեթ բեյը, որ մեկնել էր Սալմաստի ճակատը, մարտի 17-ին Բաշկալից Վան է վերադառնում 2 000 կանոնավոր զորքով և 3 թնդանոթով: Զեդեթ բեյը 10 օրից հետո պահանջում է, որ քաղաքի 18—50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ ներկայանան ու մտնեն բանակ, որպես ամրաշեն բանվորներ (ամալա թաբուրի): Վանի ղեկավարությունը գիտակցում է, որ դա ջարդ է, բայց փորձում է մասամբ բավարարել նրա պահանջը՝ տալով 500 մարդ, որովհետև կուսակալը մի կերպ համաձայնվել էր, որ շաբաթը 500 մարդ տան և երկու ամսվա ընթացքում Վանի երիտասարդությունն ու միջին կազմը, թվով 4 000 հոգի, ներկայանան կառավարության: Վանի երիտասարդությունը դրան դեմ էր և պահանջում էր դիմել զենքի: Ահա Վանի նահանգի լարված այդ դրությունը պայթում է Շատախ գավառում 1915 թվականի մարտի 29-ին: Այդ օրը կուսակալի կարգադրությամբ տեղական իշխանությունը թաղում ձերբակալում ու բանտարկում է 6 հայ երիտասարդների, որոնց թվում դպրոցների տեսչի օգնական Հովսեփ Չոլոյանին: Հայերը պահանջում են անմեղ մարդկանց ազատ արձակել, բայց թուրքերը քուրդերի օգնությամբ հարձակվում են հայերի վրա, վերջիններն էլ ստիպված դիմում են ինքնապաշտպանության, որով մարտի 29—30-ից սկսվում է Շատախի ինքնապաշտպանության հերոսամարտը: Թեև պայթել էր Շատախի ղեպքը, բայց կուսակալը Զատիկի առիթով այցելում է Վոսմյանին և «բարեկամական» զրույց է ունենում նրա հետ, ապա երաշխիքներ է տալիս, որ ամեն բան լավ կլինի, բայց գաղտնի կերպով պատերազմի դաշտից քաղաք է մտցնում 800 զինվոր: Հայոց ղեկավարները չեն կարողանում ըմբռնել այն, ինչ որ ծրագրում է դավադիր կոնսակալը հայերի նկատմամբ:

Բերդակը Վանի հարավային գյուղերից էր և ամբողջ նահանգում միակը, որ կարողանում էր դիմադրել ու պարտության մատնել գյուղի վրա հարձակվող մեծ թվով թուրքական և քուրդական ուժերին: Ի վերջո կենտրոնական կառավարությունն այնտեղ է ուղարկում հայ և թուրք խառն հանձնաժողով, որին էլ հաջողվում է խաղաղություն հաստատել այդ գյուղում: Բայց դա մի ժողով էր հայերին քննադատելու համար:

1915 թվականի ապրիլի 2—4-ին Վանում դեռ բաց էին դպրոցները, քաղաքի շուկան, հաշ փողոցի և Արարթի խանութները, բայց կուսակալը նոր զորքեր է մտցնում քաղաք, լցնում զորանոցները, ծիսեղյանների տունը,

քաղաքամիջի ու շրջանների հետ հարաբերությունները դժվարանում են: Երկրի այս վճռական ժամին Զեդեթը դեռ փորձում էր խաբել հայերին՝ Վոսմյանի տուն զնայ-գալով և միաժամանակ ասում էր, որ եղած ղեպքերը արժեք չունեն, ինքը հայերի հետ լավ է վերաբերվում: Նա սպասում էր հարմար ժամանակի: Նա խոսք էր տվել կենտրոնական կառավարության, որ հայկական կոտորածները պետք էր սկսել Վան-Վասպուրականից և հույս ուներ, որ 24 ժամվա մեջ սրի կբաշի Վասպուրականի հայերին: Այսպես կուսակալը խաբում էր Վոսմյանին, նրա միջոցով էլ ժողովրդին: Բայց նա իր հաշիվների մեջ սխալվում էր. Վանի հայությունը, առանձնապես նրա երիտասարդությունը, միշտ արթուն էր և պատրաստվում ինքնապաշտպանության ու հետևում դավադիրների գործունեության:

Ապրիլի 3-ին, Հայոց-Չորի Հիրձ գյուղում, իշխանի և նրա երեք ընկերների դավադրաբար սպանությամբ, ապրիլի 4-ին Վոսմյանի ձերբակալությամբ և աքսորով, վերջնականապես պատվում է Զեդեթի դիմակը և նույն ապրիլի 4-ի երեկոյան, Կարապետ Շատախյանի տանը, տեղի է ունենում ազգային խառն ժողով ավելի ընդլայնված կազմով: Արամը, որ իր գլուխը կորցրել էր և խիստ ընկճված, երկար խոսել չի կարողանում, անմիջապես դիմում է հին ֆեդայի Արմենակ Եկարյանին և ասում. «Արմենակ, կացությունը ծանոթ է քեզ, փորձառու անցյալի տեր մարդ ես, ըրե՛ ինչ որ անհպաժեշտ է որ ընես և ինչ որ կսպասվի որ ընես»: Ապա ընդլայնած ազգային խառն ժողովում կազմվում է «զինվորական շտաբ» կամ «զինվորական գերագույն մարմին» (զինմարմին) երեք հոգուց բաղկացած, նախագահ՝ Արմենակ Ասրյան (ոսմակավար), անդամներ՝ Բուդարացի Գրիգոր և Կայծակ Առաքել (դաշնակ): Զինմարմնի խորհրդականները ընտրվում են չորս հոգի, հնչականների՝ Հրանտ Գալիկյան, ոսմակավարների՝ Գաբրիել Սեմերլյան, դաշնականների՝ Արամ Մանուկյան և անկուսակցականների՝ նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյան, նախկինում արմենական, այժմ չեզոք:

Այնուհետև, ապրիլի 5-ի գիշերը, զինմարմինը Ապատյանների բնակարանում ժողովի է հրավիրում բոլոր խմբապետներին, որոնց նախօրոք ընտրել էին, թվով 78 մարդ, որից 39 ոսմակավար, 37 դաշնակ և 2 հնչակ ժողովի մասնակցում էին նաև զինմարմնի խորհրդականներ, Վանի կուսակցական և անկուսակցական գործիչներ, քաղաքական

⁴ «Շուշեր Արմենակ Եկարյանի», Կահիրե, 1927, էջ 191:

ՀՐԱԺԵՇՏ

(Բանդակագործ՝ Դ. Դանիելյան)

ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ և անմիջապես գործի անցնում: Վերջ են գտնում նեղ տեղական, անհատական և կուսակցական վեճերն ու տարածայնությունները, Վանի ժողովուրդը, առանց դավանանքի, դասակարգերի և կուսակցական խտրության, մի մարդու պես միավորվում ու համախմբվում է որպես մի կուռ բանակ, իր ամենածանր ու նեղ բույնում, մանավանդ երիտասարդությունը: Այս արձանագրվում են բոլոր խմբապետները, ըստ իրենց կուսակցական պատկանելության, իրենց խմբի տղաներով, զենքերով և որ դիրքում պիտի կռվեն: Այդ ամբողջ աշխատանքը կատարվում է մի ժամվա մեջ և խմբապետները, կազմ ու պատրաստ, շարվում և սպասում են զինամարմին: Նախ խոսում է Արամը և ներկայացնում զինամարմնի կազմը, այնուհետև խոսում է զինամարմնի նախագահ Եկարյանը և պարզում ընդհանուր դրույթները, գավառների ու բանակում եղած հայ զինվորների վիճակը, կառավարության դիտավորությունը և այլն: Վերջում Եկարյանն ավելացնում է. «Մեր առաջ կա երկու ճանապարհ՝ կամ մահ, կամ կռիվ դարավոր ոսոխի դեմ. չպետք է վախենալ թշնամու մեծ ուժից»:

Դրանից հետո խմբապետներն անմիջապես իրենց խմբերով մեկնում են դիրքերը, որ նախօրոք պատրաստված էին, իսկ ժողովը առանց խմբապետների, շարունակվում է նաև ապրիլի 5-ի առավոտյան և որոշում է զինամարմնի տրամադրության տակ զենի կուսակցությունների նյութական-ազդեական բոլոր միջոցները, քաղաքի լավագույն շենքերը, ուտելիքն ու հագնելիքը:

Ապրիլի 5-ի ժողովում և հետագայում աստիճանաբար կազմվում են զինվորական մարմնին հարակից օժանդակ կազմակերպություններ: Առաջինը տեղեկատու գիվանն էր, որը կազմվում է 7 հոգուց, որոնցից 3-ը միաժամանակ հանդիսանում էին զինամարմնի քարտուղարներ: Երկրորդը «զինաբաշխ մարմին»-ը կամ «ազդանյութի հանձնաժողով»-ն էր, 4 հոգուց բաղկացած, երրորդը «հայթայթիչ հանձնաժողով»-ը, բաղկացած 12 հոգուց, Գևորգ Սաճյանի գլխավորությամբ: Զորորդը, կազմվում է չձայ ինքնապաշտպանության կարմիր խաչ՝ 7 հոգուց բաղկացած, բժիշկ Սաֆյան (խոսքով Զիթճյանի) գլխավորությամբ: Այդ հանձնաժողովին օգնում էին 30 ուսուցիչներ և աշակերտներ, որպես հիվանդանոցներ ծառայում էին Նորաշենի դպրոցը, Տեր-Բարսեղյանի, Սոսոյանի և Վարդապետյանի տները: Հինգերորդը, նպաստից հանձնաժողով, կազմվում է 13 հոգուց, Սեպուհ խանջյանի ղեկավարու-

թյամբ: Հետագայում կազմվում են դատարան, քաղաքապետարան և ոստիկանություն: Ահա այսպիսի կազմակերպությամբ էր գնում Վանի հայությունը դեպի ապրիլի 7-ի գոյամարտը: Ապրիլի 5-ին էլ թուրքերն են գրավում իրենց դիրքերը և երկուստեք պատրաստվում են կռվի:

«Վասպուրական, տխուր Հայաստան...», ինչե՞ր չես տեսել պատմության դարերի ընթացքում. ինչքա՞ն ես մաքառել օտարերկրյա ոսոխների դեմ, ընկել և արնաթաթախ եղել, բայց շատ հաճախ հաղթել ու պահպանել ես քո ծոցում հայության մի մեծ զանգված: Սակայն այն, որ տեսար ապրիլյան եղեռնին, գերազանց էր նախընթաց քո բոլոր գործերից ու սխրանքներից: Այդ պատճառով էլ Վանի ապրիլյան հերոսամարտը կազմում է հայ ժողովրդի պատմության ամենամեծ դրվագներից մեկը, մի դրվագ, որն իր հերոսական ոգով ուսանելի է հայ երիտասարդության հայրենասիրական դաստիարակության համար:

Ջեղեթը ծրագրել էր Վասպուրականի հայերին կոտորել ապրիլի 6-ին, ըստ Պոլսից իր ստացած հրահանգի: Ոճրագործ կուսակալը բնաջնջումն սկսում է գյուղերից ու շրջաններից: Հիրճ գյուղի հայերին կոտորում են ապրիլի 4-ին, Արճեշ գավառի Ակլանց գյուղաքաղաքի հայերին՝ ապրիլի 6-ին, նրա շրջապատի հայերին՝ ապրիլի 6—7-ին, Բերկրիի հայերի կոտորածը մեծ մասամբ տեղի է ունենում ապրիլի 4—5-ին Բերկրիի կիրճում (Գյալիում), գնդակահարված հայերին նետում են Բանդիմանու գետը: Այդ բոլորը կատարում էր Բերկրիի գավառի գայմազամ Զիա բեյը: Գավառների հայերի զանգվածային կոտորածները, Իշխանի և ընկերների սպանությունը, Վոսմանի ձերբակալումն ու աքսորը, Վանի երիտասարդությանը մղում էին դեպի ինքնապաշտպանություն: Սակայն Վանի Այգեստանն անպարիսպ փռված էր բաց դաշտի մեջ, շրջապատված պարտեզներով, ագիներով ու ծառաստաններով: Հյուսիսային կողմից ունի բնական պատվար՝ մի փոքր լեռնաշղթա Ակոբու սար անունով, ուր գտնվում են Զրմփ-զրմփ մաղարան, Մհերի դուռը, թուրք Ակոբի գյուղը և Ակոբի մատուռը: Վան քաղաքի երկու մասերն իրարից բաժանված են մի ամալի բաց տարածությամբ, ուր գտնվում է երբեմնի հայաշատ և այժմ կիսավեր Հայավանք թաղամասը: Թուրքերը հիմնականում բնակվում էին Այգեստանի արևմտյան մասում, իսկ հայերը՝ արևելյան շրջանում: Հայերի թաղամասերից

ղեպի Վարագ տարածվում է մի ընդարձակ հարթավայր, որ վտանգ էր հայկական թաղերի համար, հատկապես Հաջի-Բեքիրի զորանոցը: Այս բոլորի հետևանքով գոյամարտի ժամանակ քաղաքի երկու մասերի և քաղաքի ու շրջանների միջև եղած կապը կտրվում է ու մեկը մյուսից մեկուսանում: Հետևաբար Այգեհստանի հայերի առաջ դրվում է ամուր պաշտպանողական դիրքեր ստեղծելու խնդիրը և Վանի երիտասարդությունը Վոսադյանի ու Արամի, հին ռազմիկ Արմենակ Եկարյանի գլխավորությամբ և մի շարք աշխարհային ալլ գործիչների ցուցմունքներով նախօրոք, մարտ ամսին, կազմակերպել ու պատրաստել էր ինքնապաշտպանության գծեր:

Այգեհստանի նման ռազմական պատրաստություն են տեսնում նաև քաղաքամեջի հայերը: Այստեղ ևս կազմվում են 7 հոգուց բաղկացած զինվորական մարմին Հայկակ Կոստյանի գլխավորությամբ, մատակարարման ու կարմիր խաչի հանձնաժողովներ: Քաղաքամեջում մեծ դեր է խաղում առաջնորդական տեղապահ Նզնիկ վարդապետը: Զինվորական մարմինն անմիջապես անցնում է պաշտպանության ու դիրքերի դասավորման գործին: Կազմվում է պաշտպանության 4 շրջան. 1) Թավրիզի դռան շրջան, 2) Թեքեալիֆի հարբեի շրջան (հարավ), 3) Ցաղմալուի ու Խանի տակի շրջան, և 4) Ամբարի տակի շրջան: Հայկական դիրքերը պաշտպանող 130 զինվորի դիմաց թուրքերն ունեին 1 000 կանոնավոր զինվոր, և մի քանի թնդանոթ: Ապրիլի 4-ից քաղաքամեջի հայերի հարաբերությունները կտրվում են Այգեհստանի ու դրսի աշխարհի հետ և կոփվր սկսում է ապրիլի 7-ին և մի բուռ հայ արհեստավորներ ու խանութպաններ մոտ 30 օր հերոսական պայքար են մղում թուրք շարդարարների դեմ, մնում են անընկճելի, մինչև մայիսի 6-ը, ռուսական հաղթական զորքերի հաղթական մուտքը Վան:

Իսկ Այգեհստանի պաշտպանությունը բաժանվել էր 5 շրջանի:

Առաջին շրջան.— Սկսվում էր Մանդաբուռի ծառաստանից (մեշայից), Նախրի փողոցով վերջանում էր Չարչի Բաղդոյի դիրքով, կենտրոնը Արարուց հրապարակը, այդ պատճառով էլ կոչվում էր Արարուց շրջան: Ղեկավարում էր Նշան Նալբանդյան: Այս շրջանի դիրքերից հատկապես աչքի էին ընկնում դհերցի Սարգսի, դհերցի Նեսոյի և Յաղուբյանի դիրքերը:

Երկրորդ շրջան.— Սկսվում էր Ավոյի դարից, Ուրբաթ առվի դիմաց, մինչև Թազաբյահրեզի ծայրը, իր մեջ առնելով Թազաբյահրեզի, Ավոյի դարի և Միրավի-չաղրի

թաղերը: Ղեկավարում էր Ռաֆայել Տեր-Խաչատրյանը:

Երրորդ շրջան.— Զգվում էր Այգեհստանի հյուսիս և հյուսիս-արևելյան մասում, իր մեջ ընդգրկում էր Շան թաղից մինչև Հանկույսներ և Չավուշ-բաշին: Ղեկավարում էր Հովհաննես Մանուկյանը:

Չորրորդ շրջան.— Սկսվում էր Պողպատի (Պողպատի) դարից, Համուդ աղայի զորանոցից (կշլայից) մինչև Խաչ փողոցը, Այգեհստանի հյուսիսային ճակատը, իր մեջ առնում էր Շանոյի դարը, Փոս թաղը, Շան թաղը և Խերանի թաղը: Ղեկավարում էր Մելիքսեթ էյնաթյանը:

Հինգերորդ շրջան.— Զգվում էր Խաչ փողոցից մինչև Արարուց թաղը, Թյուքյունճյանի տունը, փակելով արևմտյան ճակատի մեծ մասը, իր մեջ առնելով Արարուց հրապարակից եկող Նալբանդ-օղլու փողոցն իր երկարությամբ և Խաչ փողոցն իր շրջակայքով: Ղեկավար-ղեկավարում էր Փանոս Ժամկոչյանը: Ամենաուժեղ կոփվեր տեղի էին ունենում պաշտպանության այս շրջանում: Այս բոլորը կազմում էին հզոր մի ամուր պատնեշ, որ պիտի դիմադրեր ահալոր գրոհներին ու հարձակումներին, իր շուրջ 1 000 կովոցներով:

Վանի ապրիլյան հերոսամարտին մասնակցում էին նաև գյուղացիները. նրանք տալիս էին ավելի քան 250 կովոց և մոտ 1 000 ամրաշեն բանվոր, որոնք կառուցում են դիրքեր, անմիջապես վերանորոգում բանդաժները, փորում խրամներ, թունելներ դիրքերն իրար հետ կապելու, թշնամու թիկունքը անցնելու համար: Այդ ամրաշեն բանվորները Վանի հմուտ քանքանների հետ պաշտպանության շրջագծի բոլոր դիրքերը միացնում են իրար, տների պատերը ծակելով և փոքր ու մեծ թունելներ փորելով. դա նույնպես մեծ աշխատանք էր, որ պատվով են կատարում հայ գյուղացի ամրաշեն բանվորները: Այսպիսի եղանակով էր Վասպուրականի կենտրոն Վանը նախապատրաստվում գոյամարտի:

Թուրքական ճակատը ապրիլի 5—6-ին սեղմում է հայերին, Հաջի Բեքիրի զորանոցից, ուր կար 600 զինվոր, հարվածում են Կոռապաշին, Շուշանցին և Այգեհստանին, ապա առաջանում են դեպի բաց դաշտը և խրամատներ են փորում հայերի դիրքերի դիմաց, հասնում են մինչև Ուրբաթ առուն և ամեն քայլափոխին կարող էին կտրել Շուշանցի ճանապարհը: Հյուսիս-արևելքից նույնպես ունեին մեծ ուժեր, նրանց ձեռքումն էր գտնվում Թոփրակ-կալեի բարձունքը, որն իշխում էր Այգեհստանի վրա, ուր և տեղավորել էին մեծ ուժեր, իսկ Հանկույսների զորա-

նոցը լցրել էին մեծ թվով զինվորներ: Թուրքերը բռնել էին նաև Համուդ աղայի զորանոցը և զրան կից երեք թուրքական տներ, զորքինց ձեռք էին պահում Համուդ աղայի զորանոցից դեպի Սղկա գյուղ տանող փողոցներն ու այգիները, բայց չէին հասել մինչև Սուրբաթ առուն ու կապվել Հաջի Բեքրի ու մեծերի հետ: Ավելի ծանր էր արևմտյան կողմը, առաջ փողոցից մինչև Արարուքի մերթեվը (ոստիկանատունը): Այդ ուղղությամբ թուրքերը Համուդն, Մզոչն, Չաղալ Միրզենց և այլ թուրքական տներ ու այգիներ վերածել էին զորքերի: Այս դիրքերը գերազանցապես տեղաված էին Սահակ բեյի դիրքի դեմ: Թուրքերի արևմտյան դիրքերը Ակոբիով կապվում էին Թուփրակ-կալեի հետ: Արևմտյան դիրքերը հյուսիսին միացնողը թուրքական ընդարձակ թաղերն էին, որոնք ձգվում էին մինչև Շեն թաղը և Սև Քուայի բարձունքը: Այդպիսով Այգեխտանն առնվում էր օղակի մեջ:

Թուրքական ռազմական ուժերը կազմվում էին պաշտոնական զորքերից, միլիաներից, ոստիկանական-ժանդարմայական ուժերից ու բուրգերից: Թուրքական ուժերը սկզբում բաղկացած էին 4 000 զինվորից, հետո ավելանալով, թուրքերի թիվը հասնում է 7 000-ի, բուրգերինը՝ 5 000-ի, ընդամենը 12 000 զինվոր և 12 թնդանոթ: Այս բոլորի դիմաց հայերն ունեին 625 հրազեն, այսինքն 1-ը 20-ի դեմ, որսի հրացանները Կրուպի թնդանոթների դեմ, այն էլ շատ քիչ գնդակներով: Թուրքերը մղում էին հայերին բնաջնջելու, կոտորելու, բռնաբարելու կռիվ, հայերը՝ ապրելու, ընտանիքը պահպանելու, ազգային գոյությունն ու պատիվը փրկելու կռիվ: Վանի հայությունը կռվում էր ոչ թե ուժի քանակով, այլ որակով, հայրենասիրությամբ: Նա մղում էր գոյության կռիվ, որովհետև նրա գլխին Դամոկլյան սրի նման կախված էր շարգերի սև ուրվականը. նա, այդ դարավոր պայան, ոտքի էր կանգնել, դուրս էր քաշել սուրը իր ոսոխի դեմ և չէր դնում պատյան. նա ընդունում է պատվավոր մահ: Թուրքերի ուժի առավելությունը հայերը հակադրում են իրենց բարոյական գերակշռությունը: Կովի նախօրյակին և ընթացքում, Վանի հայերն ազգովին ավելի են միավորվում՝ իրենց գոյամարտը հաջող վարելու համար:

Ապրիլի 6-ին երթևեկությունը քաղաքամեջի հետ դադարում է, շուկան փակվում, կապը կառավարության հետ կտրվում է, ծայրամասերի հայերը քաշվում են կենտրոնական թաղերը ու լցվում ամբերիկյան ու գերմանական շենքերը, դատարկվում են Կլոր դարը, Արարբի մի մասը, Ս. Հակոբի թաղամասը, Լամզկերտ, Սղկա և Շուշանց հայաբնակ գյուղերի բնակիչները գաղթում են քա-

ղաք: Քաղաք են փոխադրվում Վարազա վանքի որբերը, աշակերտներն ու ուսուցիչները: Ավանց գյուղից որոշ թվով կովող տղաներ իրենց զենքերով նույնպես մտնում են քաղաք: Արհավիրքը մոտենում էր: Գործադրության էր դրվում հայաջինջ սև քաղաքականությունը: Ըստ ծրագրի, Վանը պիտի կոտորեր կուսակալը 12 000 զորքով, 12 թնդանոթով, Բերկրիի գայմագամ Զիա բեյը, Կոփ-Մահմուդի թոռ Ամար բեյը և Ֆարհուն իրենց 600 ձիավորներով պիտի կոտորեին Բերկրիի ու Վերին Թիմարի հայերին: Սարայի գայմագամ Քյամիլ բեյը, Խանասորի ըուրդ Շարաֆ բեյը և Արիֆ բեյը իրենց զորքերով ու թագուցիների իրենց աշխրաթներով պիտի կոտորեին Արճալի շրջանի ու Ներքին Թիմարի հայերին: Հուսեին փաշայի տղան իր աշխրաթներով պիտի կոտորեր Արճեշ—Ալջավաղի հայերին, Շաքրիի որդի Լազգին իր ձիավորներով՝ Հայոց—Ջորի հայերին, այն էլ 24 ժամվա մեջ, հետո պիտի կոտորեին մնացած շրջանների հայերին: Հենց այդ ժամանակ Սարայում կոտորում են թուրքական բանակում եղած 150 հայ զինվորներին:

Վան-Վասպուրական նահանգի հայերի բնաջնջումն սկսում է ապրիլի 4-ից և համարյա վերջանում է ապրիլի 12-ին, մեծ մասը տեղի է ունենում ապրիլի 6—7-ին, ինչպես նախատեսել ու ծրագրել էր կուսակալ Զեղեթը, բայց այդ կոտորածը տեղի է ունենում միայն որոշ գավառներում: Վան-Վասպուրական նահանգի գավառներից Աղբալի ու Սարայի 6 000 հայերի բնաջնջումը տեղի է ունենում 1914 թվականի նոյեմբեր—դեկտեմբեր ամիսներին, որոնց մնացորդները ապաստան են գտնում Վանի Այգեխտանում: Մոկս գավառի շուրջ 7 000 հայեր ազատվում են ջարդերից լուսամիտ բուրդ Մորթուհաբեյի շնորհիվ: Կարկառի, Կարճկանի և Գավաշի մոտ 25 000 հայեր թեև բնավեր են դառնում, բայց կովելով ազատվում ու ապաստանում են Մոկսում ու Շատախի Փեսան դաշտում: Գյավառի, Զուլամբրիկի և Նորդուզի 6 000 հայեր մեծ մասամբ կովելով ազատվում ու ապաստանում են Շատախ, Վարազ և Վան-Այգեխտան: Շատախը մինչև վերջ մղում է գոյամարտ: Վան-Տոսպ գավառի ավելի քան 25 000 հայեր ազատվում են կոտորածներից ապաստանելով Վան-Այգեխտան և Վարազ գիծ: Խոշաբի 2 500 հայեր համարյա ազատվում ու ապաստանում են Վարազ և Այգեխտան: Արճալի ու Հայոց ձորի 24 000 հայերից մի մասը կոտորվում է, ազատվածները ապաստանում են Վարազ, Վան-Այգեխտան և Փեսան դաշտ: Թիմարի ավելի քան 25 000 հայերից մի փոքր մասը նույնպես կոտորվում է, բայց մեծագույն

մասը ազատվելով ապաստանում է վանա լճի կղզիներն ու վան-Այգեստան: Կոտորածների ու ջարդերի ժամանակ ամենից շատ տուժում են Ալշավազի, Արճեշի ու Բերկրիի գավառի ավելի քան 28 000 հայերը: Այս գավառներում դիմադրությունը թույլ էր, թշնամին աներկյուղ շարժվում էր ուղածին պես: Արճեշ ու Բերկրի գավառների բնակչության կեսը համարյա ոչնչանում է, իսկ այդ երեք գավառների ազատվածները նույնպես ա-

պաստանում են վանա լճի կղզիներում և վան-Այգեստանում: Այսպիսով, ամբողջ նահանգի մոտ 200 000 հայերը կենտրոնանում են վանա լճի կղզիներում, Շատախում, Փե-սան դաշտի 4 գյուղերում, Մոկսում, Վարա-գա գծում և մոտ 100 000 վան քաղաքում ու շարունակում գոյամարտը:

Ապրիլի 6-ը անցնում է խաղաղ:

(Շարունակելի)